עתיקות 51, התשס״ו

החומה הצפונית של ירושלים ערב מסע הצלב הראשון (חפירות ׳הגן הירדני׳)*

גבי מזור

בחודש מאי 1983, בעקבות הכנת תוכנית לעבודות פיתוח וגינון בחזית חומתה הצפונית של ירושלים משער שכם מזרחה (נ״צ רי״ח 22206/63220, רי״י 17206/13220), בוצע חתך בדיקה.[2] החתך נעשה ממזרח לפתחה של ׳מערת צדקיהו׳, במקום שבו תוואי חומת העיר מהמאה הט״ז משנה את כיוונו בעקבות נסגה בחומה.

בחפירה המתוארת להלן נמצאה חומת סולימאן, הבנויה בנסגה על גבי סלעי מחצבה מקומית; מלבדה לא נמצא כל שריד המעיד על מהלכה של חומה קדומה יותר בנקודה זו. בחפירתו של המילטון במגדל שממערב לשער הורדוס (שער הפרחים) וממזרח לחפירה זו הוברר שביסוד החומה הנוכחית נמצאים שרידיו של מגדל וקטע מן החומה של סוף המאה הג׳/ראשית המאה הד׳ לסה״נ (Hamilton 1944:35 ff., Figs. 17, 18, Pls. IX–X). ויטמן (Wightman 1989:202) הניח כי החומה שחשף המילטון נמשכה מערבה בקו ישר, וציין שקטע ממנה ניתן לראות ביסוד החומה העות׳מאנית, וכי החציבה, שבעטיה נבנתה החומה הנוכחית בנסגה, נחצבה רק בשלהי ימי הביניים. הנחה זו עולה בקנה אחד עם תוצאות חפירתנו, המבקשת לראות כאן שרידי חלקלקה וחפיר בחזיתה.

החפירה

יסודות הסלע שעליהם נבנתה החומה היו גלויים ברוב השטח, חוץ ממקום אחד, שם נקבע החתך הניצב לחומה והוא חוצה את הגן (כ־23 מ׳ אורך, כ־20 מ׳ רוחב בצפון וכ־13 מ׳ רוחב בדרום, ליד החומה; איור 1). במהלך העבודה פונתה אדמת מילוי רבה, שעיקרה שייך על פי הממצא למאה השנים האחרונות, ונחשפה חזיתן של ׳מערת ירמיהו׳(?) ושל ׳מערת צדקיהו׳. מתוצאות החפירה התברר שפעילות החציבה במקום רבת היקף וייתכן כי מטרתה היתה להכשיר חפיר סביב חומת העיר בימי הביניים. חציבה זו חדרה אל חציבות קדומות יותר, שנעשו קרוב לוודאי בימי הבית השני.

במקום נמצאו מחצבה ובה גושי סלע גדולים, שנותקו ממקומם אך טרם הוסעו מהשטח. חציבה זו ניצלה את סלע הגיר המיזו־חילו המקומי.

*מוקדש לזכרו של יהושע פראוור ז״ל[1]

איור 1. החזית הצפונית של חומת סולימאן, מבט לדרום.

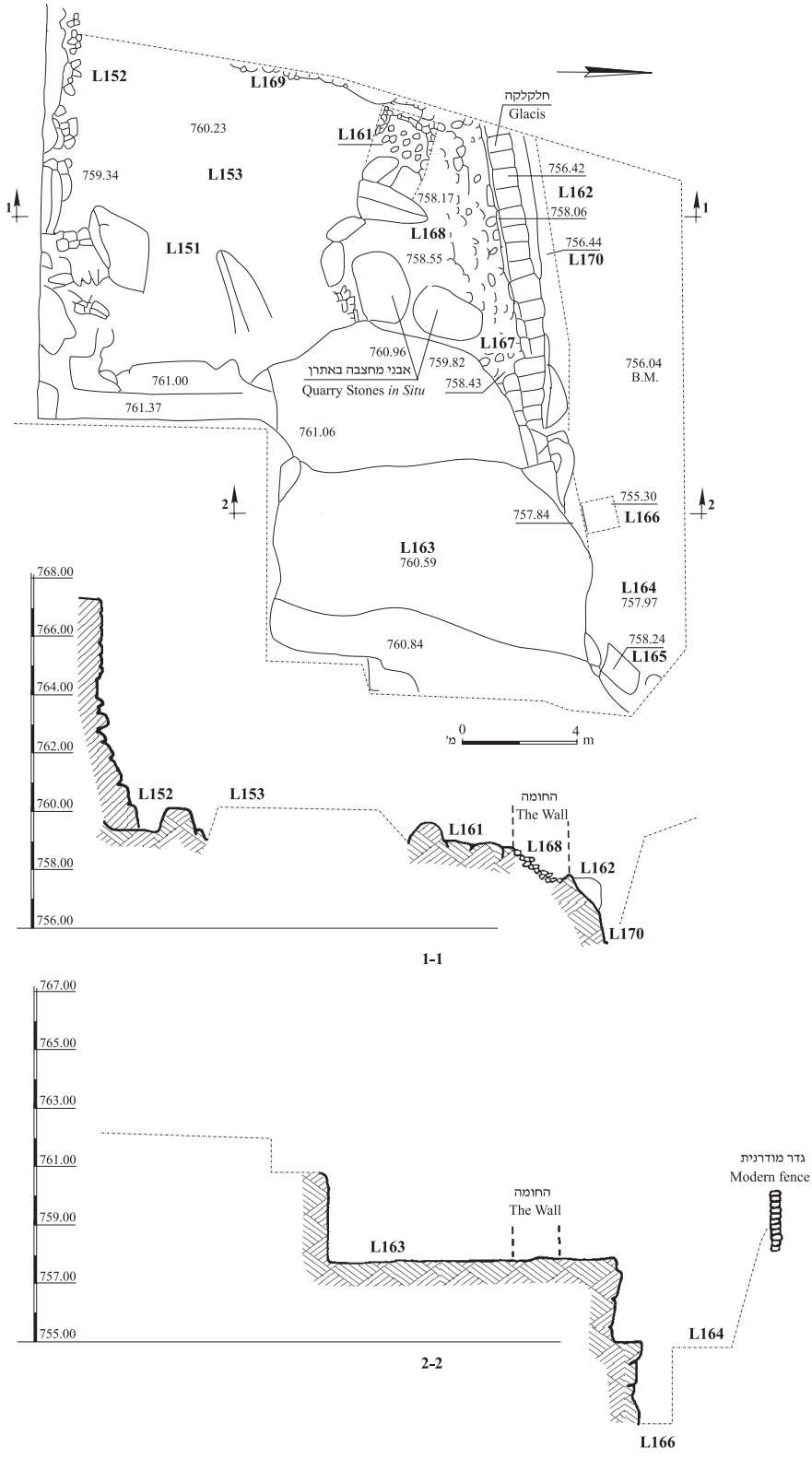

תוכנית 1. חפירות ׳הגן הירדני׳: תוכנית וחתכים.

בקצה המזרחי של החפירה בנויה החומה הישר על הסלע (L163; איור 1; תוכנית 1: חתך 2–2). בצפון השטח, כ־16 מ׳ מקו החומה, במקום שבו קיר הסלע יורד עמוק אל מתחת לפני השטח של ימי הביניים, נחשף בלוקוס 170 קטע מחלקלקת אבן, לאורך של כ־11 מ׳. החלקלקה, שהמשכה מערבה ניכר בגבולה המערבי של החפירה, בנויה בציר מזרח–מערב (תוכנית 1; איור 2), על מסד סלע שיושר. החלקלקה, כפי שנחשף בפן הצפוני שלה, מדופנת באבני גזית מאבן גיר ומטויחת (L162).

הליבה (L168) שנחשפה מדרום לנדבכי החלקלקה ומעליהם נסמכת מדרום על מסד סלע. היא מורכבת מאבני גוויל קטנות, מלוכדות בחומר מליטה קשה שגונו אפרפר.

בתעלת בדיקה (L166, L170) שנפתחה לרגלי קיר החלקלקה עד לעומק של כ־4 מ׳, לא הגיעה החפירה למפלסה התחתון.[3] קיר החלקלקה בנוי בשיפוע עד למסד הסלע, ומכאן חצובים פני הסלע אנכית (תוכנית 1: חתך 1–1). על יסוד ראש ליבת החלקלקה שנשתמרה הוערך רוחבה של חומת ימי הביניים בכ־3.5 מ׳. מפאת אופיו של המילוי ובשל העדר ממצא סטרטיגרפי־אינדיקטיבי נבצר מאתנו לתארך את החלקלקה. תיארוכה נגזר על כן מהקבלתה לקטעים נוספים באזור, אשר נחשפו בחפירות אחרות לאורך החומה הצפונית של העיר, החל משלהי המאה הי״ט ובעיקר בשנות השלושים של המאה הכ׳ (בהט ובן־ארי תשל״ג; **ח״א** תשל״ג; Schick 1878; Hamilton 1944:36; Hennessy 1970:56–57; Wightman 1989: 45–60; 1993:195–287). בחפירות אלה נחשפו כמה קטעי ביצור, שחלקם שייך ללא ספק למערכת הנדונה.

דיון

קיומו של קו ביצור בימי הביניים, שהחלקלקה היא חלק ממנו, נזכר בכמה מקורות היסטוריים ונדון אף בדיונים ארכיאולוגיים. בהט (תשמ״ה:5) מצטט מקור אנונימי מראשית המאה הי״ג (Michelant and Rayhand 1882) שאפשר להסיק ממנו על קיומה של חומה נוספת לחומת העיר בצפונה. הכרוניסטן הצלבני אקהרד מאורה (*Ekkehardus Uraugiensis*:74–75) ציין אף הוא מערך ביצורים נוסף וחומות קדמיות (antemurale) שנבנו על ידי ׳התורכים׳ (= סלג׳וקים; 1070–1098 לסה״נ). באמצע המאה הי״ט נראו בבירור שרידי

איור 2. חלקלקת האבן: חלק מהביצור של החומה הקדמית (בארביקן), מבט למזרח; ברקע חציבות בסלע.

חומה חיצונית זו משער שכם ועד לפינה הצפונית־מערבית של העיר (Sepp 1863:260). הנסי חשף בחפירות שער שכם שרידים של חומת בארביקן (רוחבה כ־3.5 מ׳; Hennessy 1970; Wightman 1989:45–60). הכרוניסטן אלברט מאאכן מספר על כיבוש החומות החיצוניות — ׳בארביקנים׳ — והפלתן, ובמקום אחר נזכרות ׳החומות החיצוניות, אלה שממול לחומות׳ (פראוור תשמ״ד: הערה 43). מלוא רוחבה של חומת הבארביקן נחשף בשנת 1979 על ידי מנחם מגן (מידע בעל־פה; הרשאה מס׳ A-814); קירותיה אבנים מסותתות וליבתה מולאה באבני גוויל וחומרי מליטה. חרך ירי בנוי, שנחשף באחד מחלקיה, מאפשר להניח כי היו בתוכה חרכי קשתים ושביל הליכה פנימי. שיק חשף ליד השער החדש ריצוף, המונח על הסלע, ולפניו חומה שכיוונה מזרח–מערב (רוחבה יותר מ־3 מ׳; Schick 1878:19). בחפירה שנערכה בין שער שכם לשער החדש על ידי טרלר, דה־גרוט וסולר (**ח״א** תשל״ג) נחשפה בחתך המערבי, במרחק של כשמונה מטרים מהחומה הנוכחית, חומה נוספת (רוחבה כ־4.5 מ׳, גובהה השתמר לכ־3.5 מ׳) שקירותיה אבני גזית וליבתה אבני גוויל מלוכדות בחומר מליטה קשה. בחתך המזרחי

של אותה חפירה נחשף קיר משופע, הבנוי אבנים מסותתות באופן גס ומטויח. דמיונו של קיר ביצור זה למערכת הביצור שנחשפה בחפירתנו רב מאוד. חלקי הביצור שחשפו טרלר, דה־גרוט וסולר בשנת 1979 (**ח״א** תשל״ג) תוארכו לתקופה הצלבנית, אך נראה כי יש להקדימם וכי אף הם שייכים על פי העדויות ההיסטוריות לשלב שקדם לשנת 1099, דהיינו לביצורי העיר ערב הכיבוש הצלבני. אם נניח כי החומה העיקרית הגבוהה של העיר בתקופה זו עברה בתוואי החומה הנוכחית, שבכמה נקודות נמצאו לצדה אף שרידי ביצור מן התקופות הרומית והביזנטית, אפשר יהיה לראות בכל השרידים שנמנו לעיל חלקים מן החומה החיצונית הנזכרת בתיאורי ימי הביניים.

בנייתה של חלקלקה על גבי קיר סלע החצוב אנכית, שעומקו כאמור יותר מארבעה מטרים, מעלה את שאלת הקמתו של חפיר במקום; קיומו של זה עולה הן מתיאורי המצור המובאים אצל פראוור הן מעדויות ארכיאולוגיות. לראשונה נמצא החפיר על ידי קונראד שיק לאורך החומה הצפונית ובפינה הצפונית־מזרחית של החומה (Schick 1878). חלקו הצפוני־מערבי, שלא היה מוכר, נחשף בחפירת בהט ובן־ארי (תשל״ג) באזור מגדל טאנקרד, ובחפירת טרלר, דה־גרוט וסולר (**ח״א** תשל״ג) לאורך החומה. ייתכן שיש לראות בקטע החלקלקה שנמצא בחפירתנו ובהמשכו — קיר הסלע האנכי — חלק נוסף של חפיר זה. בפינה הצפונית־מערבית של החומה נמצא כי רוחבו של החפיר 19 מ׳ ועומקו 7 מ׳, ואילו בהמשך מהלכו מזרחה רוחבו מצטמצם לכדי 14 מ׳ (עומקו לא הובהר). משער הורדוס הוא נגלה מחדש חצוב בסלע ומקיף את הפינה הצפונית־מזרחית של החומה (ברג׳ אל־לקלק), וממשיך לאורך החומה המזרחית עד לשער האריות. תרשים החפיר נמצא אצל קמל (Kuemmel 1906: Karte 1) ושרידיו תוארו אף אצל דלמן (Dalman 1930:99–100). פראוור מעלה סברה כי בריכת אל־חג׳ שבקרבת שער הורדוס היא חלק מן החפיר שסבב בתחילת המאה הי״ט את פינתה הצפונית־מזרחית של החומה, הגיע עד ברכת סית מרים ועד שער יהושפט הצלבני. החפיר שלאורך החומה הצפונית סומן במפה מאמצע המאה הי״ח ועל מפה משנת 1859 ממגדל טאנקרד עד לשער האריות, הקשור לחומה חיצונית (פראוור תשמ״ד: הערות 32, 33).

התיאור הציורי המופיע אצל פראוור על האופן שבו נפרצו חומות ירושלים בעזרת כלי מלחמה אדירים, ובהם ׳האיל הגדול׳ הפורץ את החומה (הבארביקן) החיצונית לאחר מילוי ויישור החפיר, ו׳מגדל המצור׳ הגדול הנע בעקבותיו, מסתמכים בעיקרם על שני מקורות: האחד של אלברט מאאכן והשני של הכרוניסטן הנורמני ראדולף מקאן. התיאור, שאינו נעדר הומור, מספר כיצד נתקעו מכונות המלחמה העצומות ללא יכולת להניעם קדימה, אחורה או לצדדים. אף כי פראוור ביקש למצוא את מקום פריצת החומות מעט מזרחה מכאן, תיאור מכונות המצור בין שני מגדלי חומה, מימין ומשמאל, שלוחמים מוסלמים מפגעים בהם במגדל המצור התקוע, ותוואי שטח החפירה, נראים הולמים לעין שיעור את התיאור המלבב: ׳ולאחר שנפתח המעבר המכונה התקדמה כשהיא מקפצת מאושר פעם פעמיים, אולם היא מתייפחת בפעם השלישית׳ (פראוור תשמ״ד: הערה 48).

הערות

[1] במאמרו של פראוור ׳כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע הצלב הראשון׳, שנכתב בזיקה לסמינר מחקרי בנושא ירושלים שנערך באוניברסיטה העברית בשנים תשמ״ב–תשמ״ג, מצר המחבר על כי התעניינותם של חוקרי ירושלים מתמקדת בעיקר בתקופותיה הקדומות וכמעט שאינה מגעת לתקופה הצלבנית (פראוור תשמ״ד:312). יהיו על כן שורות אלה, המוקדשות לזכרו, תרומה צנועה לנושאי מחקריו הפוריים.

[2] חפירת הצלה (הרשאה מס׳ A-1232) נערכה מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים על ידי חוליית סקר ירושלים, בראשותו של הכותב, במימון הקרן לירושלים, ובהשתתפות הרלי סטרק שגם צילם. התוכנית שורטטה בידי המחבר. תודתי נתונה לדן בהט שעבר על כתב היד והעיר הערותיו.

[3] חפירת הבור הופסקה בשל בעיות בטיחות, מכאן שעומקה של חזית הסלע אינו ידוע.

הפניות

בהט ד׳ תשמ״ה. כנסיית מריה המגדלנית בירושלים ואזורה. **ארץ־ישראל** יח:5–7.
בהט ד׳ ובן־ארי מ׳ תשל״ג. החפירות בכיכר צה״ל. **קדמוניות** 3–4 (19–20):118–119.
ח״א תשל״ג. ירושלים: חפירות בין שער שכם לשער החדש. **חדשות ארכיאולוגיות** סט–עא:56–57.
פראוור י׳ תשמ״ד. לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ ישראל: כיבוש העיר ירושלים ערב מסע הצלב הראשון. **ארץ־ישראל** יז:312–324.

Dalman G. 1930. *Jerusalem und Sein Gëlande*. Gütersloh.
Ekkehardus Uraugiensis: Ekkehardus Uraugiensis, *Hierosolymite* V, RHC .OCC. (ed. and trans. H. Hagenmayer). Tubingen 1877.
Hamilton R.W. 1944. Excavations Against the North Wall of Jerusalem 1937–1938. *QDAP* 10:1–54.
Hennessy J.B. 1970. Preliminary Report on Exavations at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–1966. *Levant* 2:22–27.
Kuemmel A. 1906. *Karte der Materialien zur Topographie des alten Jerusalem.* Halle.
Michelant H. and Rayhand G. eds. and trans.1882. *La citez de Jerusalem*. Jerusalem–Geneva.
Sepp J.N. 1863. Jerusalem und das Heilige Land I. Schaffhausen.
Schick C. 1878. Die Antiken Reste der Nordwest Mauer von Jerusalem. *ZDPV* 1:15–23.
Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate Jerusalem* (BAR Int. S. 519). Oxford.
Wightman G.J. 1993. *The Walls of Jerusalem*: *From the Canaanites to the Mameluks*. Sydney.

The Northern City Wall of Jerusalem on the Eve of the First Crusade (Excavations at the 'Jordanian Garden')

Gaby Mazor
(Pp. 49*–53*)

In May 1983, prior to an extensive gardening project initiated outside of the northern city wall of Jerusalem, salvage excavations were conducted to the east of 'Solomon's Quarries' (map ref. NIG 22206/63220, OIG 17206/13220; Permit No. A-1232). The line of the Ottoman city wall turns inward in this area and its exposed foundation rests upon a local quarry. A trench, 23 m long and 20 m wide, was opened at a right angle to the wall. After removing late-nineteenth to early-twentieth century fill layers, an extensive quarry was revealed, including large rock-cut blocks still scattered around. The existence of the quarry seems to be the reason for the wide detour of the Ottoman wall, whose foundations were erected over the southern edge of the quarry. At the northern part of the trench the remains of a rock-cut moat and an 11 m long section of a stone-constructed rampart were exposed. It seems that the moat reuses the quarry, whose rock-cut wall, aligned along a west–east axis, is over 4 m deep. The moat floor, which was not reached, is far deeper than 4 m, and its width could not be determined. Above the rock-cut surface, the remains of the stone rampart survive to the height of several masonry courses that were attached to the rock by light gray mortar.

Both moat and rampart have been revealed elsewhere in previous excavations along the Ottoman city wall and in front of Damascus Gate, where they were identified as part of the northern *extra muros* fortification system (Barbican). As both were mentioned in various medieval historical sources describing the Crusader siege of Jerusalem in 1099 CE, they were most probably constructed some time earlier by the Seljuks (1073–1098 CE).

Captions to Illustrations

Fig. 1. The northern face of the Ottoman city wall, looking south.

Plan 1. Excavations at the 'Jordanian Garden': plan and sections.

Fig. 2. The stone constructed rampart: part of the *extra muros* Barbican wall, looking east; in the background—a stone quarry.